

О.В.МИХАЙЛЮК

УДК 94(4)«1917/1924»

КОНЦЕПЦІЯ «УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»: PRO ET CONTRA

Розглядається формування концепції «української революції». Проведено термінологічний та змістовний аналіз поняття «українська революція», розглянуті можливості та межі його застосування.

Ключові слова: революція, нація, концепція

Рассматривается формирование концепции «украинской революции». Проведен терминологический и содержательный анализ понятия «украинская революция», рассмотрены возможности и границы его применения.

Ключевые слова: революция, нация, концепция

Formation of conception of «Ukrainian revolution» is examined. The terminology and substantial analysis of this concept is conducted, possibilities and borders of its application are considered.

Keywords: revolution, nation, conception.

Можна з певністю стверджувати, що жодна тема не викликала такої напруженої уваги дослідників, і вітчизняних, і зарубіжних, як тема революції в Російській імперії. Історія революції вже давно стала свого роду міфологемою, котра (зі знаком «плюс» чи «мінус») – від цього природа міфу не змінюється) постає однією з ключових віх у самосвідомості народу та використовується владою для обґрунтування та виправдання своєї політики.

Особливої актуальності цій тематиці надає те, що можна провести прямі аналогії між революційним періодом початку ХХ ст. і сьогоденням. Проведення аналогій між процесами революційного періоду та сьогоденнього часу, обґрунтування актуальності дослідження усвідомленням уроків історії в побудові сьогоденньої держави, спробами запозичення досвіду того часу тощо присутнє майже в кожному дослідженні з цієї тематики. З одного боку, те, що сучасним історикам довелося жити в такі ж переломні часи, як і на початку століття, дозволяє їм краще зрозуміти, «на

власній шкірі» відчувати всю складність та суперечливість таких періодів. Але, з іншого боку, всякі аналогії, як відомо, «шкунтильгають». Свідоме чи неусвідомлене проведення таких аналогій накладає відбиток на сприйняття подій того часу, вносить суб'єктивізм в дослідження. Воно може також стати засобом здійснення певного тиску на дослідника.

Історіографія революції за кількісними показниками посідає безсумнівно чільне місце в історичній літературі, на сьогодні захищено понад півтори сотні докторських і кандидатських дисертацій, з'явилося багато десятків книг, опубліковано сотні статей, які прямо присвячені висвітленню різних аспектів періоду. Однак це зовсім не гарантує відповідних якісних набутків, далеко не завжди знаменує наближення до жаданої істини [42, 237; 44, 6].

На процес пізнання історії революції значний вплив справляв розвиток політичної ситуації в незалежній Україні. Та якщо, за великим рахунком, взаємозв'язок історії і

політики – не виняток, а, швидше, загальне правило, то в даному випадку дія цього правила виявилася особливою, зумовила такі ускладнення і суперечності, подолати які не лише не вдалося, а й можна зі значною долею ймовірності передбачити, що такий результат взагалі навряд чи досяжний у скільки-небудь ближчій перспективі [42, 238]. Тут певну роль відіграє державно-ідеологічне замовлення, потреба творення міфу про український державотворчий процес, але не можна не бачити, що це рух по добре второваній дорозі, йдучи якою свого часу були створені десятки книжок про роль більшовицької партії в становленні диктатури пролетаріату [8, 129].

З іншого боку, реалії початку ХХ ст. нерідко підмінюються критеріями сьогодення. Не можна не бачити, що поки ще надзвичайно важко, мабуть, навіть неможливо вивчати хід революції, повністю відмежувавшись від нашого ставлення до політичних сил, які діяли на початку ХХ ст. Історія революції ще не стала для нас в дійсному значенні слова минулим, ми по суті ще не можемо дивитися на неї із дійсного майбутнього – тобто із іншої, «нової» історичної епохи, що настає тоді, коли підсумки попередньої так чи інакше підведені, і про них дійсно можна судити неупереджено. Історія революції сучасними дослідниками фактично пишеться «з точки зору» тих чи інших політичних сил, які діяли в сам період революції [24, 9-10]. Тобто, домінують намагання виправдати чи засудити революцію. Але сучасна українська історіографія революції та громадянської війни являє собою не так спробу засудити, чи виправдати революцію, як спробу вкласти в неї свій власний, не стільки їй притаманний, скільки бажаний зміст. Втім, соціальні трансформації в Російській імперії початку ХХ ст. набули таких параметрів і масштабів, що подіям того часу можна надавати які завгодно інтерпретації – у тому числі і взаємовиключні.

Якщо прослідкувати розвиток вітчизняної історіографії революції та громадянської

війни, то не важко помітити, що в різні історичні періоди інтереси дослідників зосереджувались на різних аспектах цієї проблеми. В роки радянської влади – це діяльність комуністичної партії та радянських органів; в період «перебудови» – переоцінка цінностей, заповнення «білих плям», пошуки «світлого минулого» і тощо; становлення державної незалежності України підвищило інтерес до проблем національного державотворення, викликало до життя концепцію «української революції». Мотиви тут цілком зрозумілі.

Виникнення нових державних утворень вимагає їх легімізації, пошуків «героїчного періоду» з якого починається їх історія, який би обґрунтував посягання нової влади, її міфологічного обґрунтування, надання їй якогось сакрального змісту. Знову історія набуває телеологічного напрямку, на цей раз – здобуття державної незалежності. В цьому плані активна розробка та експлуатація міфів стосовно періоду революції та громадянської війни, поряд з іншими міфологемами, постає цілком зрозумілою та закономірною. Сучасні дослідники прямо говорять: «українська історіографія загалом, її складова частина – історіографія Української революції, зокрема, виступають активним чинником витвору національної свідомості» [2, 1].

В умовах здобуття Україною державної незалежності на перше місце ставиться цінність державності, робиться спроба сакралізувати державність як таку. Державна ідеологія, як форма ілюзорної свідомості, як форма соціальної міфології мусить апелювати до сакральності. Такою формою «квазірелігії» стала національна ідея. Поняття «народ», «нація» набувають значення містичних сакральних символів. В літературі відзначається, що поширення антиімперських настроїв, зростання національної самосвідомості українського народу наприкінці 80-х років супроводжувалися інтенсивною міфологізацією його історії [26, 12-13]. Як на початку, так і наприкінці ХХ ст. історики України виконують одне інтелектуальне

завдання – легітимізацію національно-державних домагань української нації історичними аргументами. Ми маємо справу з якісним перевтіленням, реформуванням уже відомих історичних міфів [22, 288]. «Історія української революції та громадянської війни, як і українська історія в цілому, незважаючи на радикальні зрушення в її вивченні впродовж останніх років, у цілому залишається історією міфів, що покликані передусім обслуговувати сьогоденні, утилітарні інтереси їх творців та адептів», – досить справедливо заявляє Д.Б.Яневський [58, 115]. Тут доречним було б, на мою думку, згадати і слова А.Шопенгауера, що патріотизм, коли він хоче виступати в царині наук, виглядає як непристойність [54, 327].

Розуміння революції та громадянської війни, яке ґрунтується на центральній ролі в історичному процесі того часу національних інтересів України було досить таки механічно перенесене з середовища діаспори. Українська зарубіжна історіографія, засновниками якої були самі учасники революційних подій, лідери «української революції», з самого початку зосередилися на національно-визвольній проблематиці. При цьому, звичайно ж, проявляли суб'єктивізм та заангажованість. Вони не могли бути безсторонніми, неупередженими у викладенні подій, намагались показати, перш за все, діяльність своїх партій та урядів, обґрунтувати та виправдати їх політику. Інші сили та партії виставлялися в критичному плані. Не дивлячись на певну однобокість, це був також літопис подій, написаний їх учасниками, причому переможеними. Він має розглядатися скоріше як історичне першоджерело, а не як історіографія. Аналіз пізніших публікацій, відзначає В.Ф.Солдатенко, незаперечно доводить, що якихось нових принципових підходів історики не виробили. За рідкісними, і то незначними винятками, здебільшого повторювались, або розвивались ті положення, оцінки, висновки, узагальнення,

які були позначені, сформульовані у працях основоположників історіографії «української революції». Тобто, пізніші публікації, попри природну логіку розвитку будь-якої науки, виявлялись не кращими, а, як правило, гіршими, слабшими за своїх попередників, оскільки втрачали об'єктивність, науковість [47, 5-9]. В емігрантському зарубіжжі йшло осмислення процесів, що розвивалися в Україні в 1917-1920 роках як своєрідного, осібногo феномена, найменованого національно-визвольною революцією. Його стрижнем було національне відродження, прорив нації до власної державності і соборності. В основу їх концепції покладене трактування «української революції» як революції виключно національної, головною метою якої мало стати відродження самостійної української держави [2]. Українська традиційна історіографія вживала термін «українська революція», не надаючи, однак, особливої уваги проблемі означення [див. 16].

Термін «українська революція» з'являється і в роботах українських радянських авторів 20-х рр. [20; 39; 42; 57 та ін.] Втім, на мій погляд, вони не вкладали в нього якогось політичного змісту, підкреслюючи особливості революції на Україні. Радянська історіографія розглядала революцію в Росії як єдиний цілісний процес, визнаючи при цьому його особливості в регіонах. Характер революції визначався не особливостями її в окремих районах (у тому числі й на Україні), а загальними закономірностями, питання про співвідношення загального й особливого категорично вирішувалося на користь загального.

В сучасній українській історіографії домінуючою тенденцією стало розглядати революційні події 1917-1920 рр. з точки зору національних інтересів України, в науковому і політичному лексиконі закріпився термін «українська революція». Витіснивши інші означення, 1917-1920 рр. стали тотально іменувати добою «української революції» (рідше «національно-визвольних змагань»).

Саме так, за рідкісним винятком, визначається сьогодні даний період у науковій літературі, в шкільних і вузівських програмах, відповідних підручниках [44, 8]. Обґрунтування поняття та концепції «української революції» дається в цілому ряді робіт сучасних українських авторів [7; 8; 36; 42; 44; 45; 47; 48; 45; 45 та ін.]. Критичне ставлення до концепції «української революції» мало представлене в українській історіографії [25; 33; 34 та ін.]. Хоча останнім часом помітна тенденція більш критичного ставлення провідних українських вчених, навіть її засновників, до цієї концепції.

Увага дослідників революційного періоду продовжує концентруватися на політичній історії, тобто переважає увага до політичних лідерів, ідеологій, партій, режимів, терору, здійснюваного ними тощо. Для багатьох українських істориків пошуки методології завершилися з утвердженням офіційної ідеології в заідеологізованих «національно-державницьких штудіях», які спрямовані на обґрунтування самотності української історії, її окремоті, перш за все, від російської (носять виразний антиросійський і антирадянський характер) та причетності до європейської культури. Більшість робіт з цієї тематики мають прикладний характер, пріоритет віддається фактам, а концептуальне осмислення їх відходить на другий план. Як відзначає Л.О.Зашкільняк, українське історіописання залишається на рівні XIX ст.: в його епіцентрі видатні особистості, політичні партії, ідеології та рухи, що розглядаються крізь призму національної ідеї [21].

Зазвичай фахівці з «української революції» виходять з того, що розвиток подій на Україні після Лютневої революції вийшов за рамки загальноросійського процесу, бо включав не лише соціальний, але і національно-визвольний компонент. «Українська революція» розглядається як самостійне історичне явище, тісно пов'язане не лише з Першою світовою війною та революційними змінами в Росії, а й з більш широким контекстом подій у Центральній

та Східній Європі. Головною причиною революції в Україні вважається невирішене національне питання, яке тісно перепліталось з глибоким загальнонаціональним невдоволенням різними формами економічної експлуатації з боку метрополії. За своїм характером вона визначається як національно-демократична, що органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю глибоких соціальних змін в інтересах широких мас українства. Соціальною базою революції вважаються широкі верстви українського населення, насамперед селянство і національна інтелігенція [див. 2]. На думку В.Ф.Верстюка, сучасна концепція «української революції» розуміє її як самотутнє і самодостатнє явище, пов'язане, насамперед, зі спробами реалізації українською нацією свого права на самовизначення; як явище, для якого характерне тісне переплетіння соціальних та національних чинників, визначення рівня національної свідомості і соціальної мобільності мас. Сьогодні «українська революція» не зводиться лише до «визвольних змагань», а розуміється значно ширше – вона включає в себе також і сюжети, пов'язані зі ствердженням радянської влади, і хронологічно сягає осені 1921 р. [8, 131] «Українська революція» трактується як черга подій, метою яких було політичне самовизначення українського народу у формі поновлення та захисту державності, розкривається у загальних рисах через певну послідовність національно-державних режимів, що мали місце в Україні тих часів. Відзначається її певна самодостатність, національна специфіка та внутрішня логіка.

Аргументи на користь автономного характеру української революції Я.Грицак коротко підсумовує таким чином:

1) революція в Україні не може розглядатися як просто регіональний варіант російської революції, тому що вона охоплювала й ту частину українських

земель, які ніколи не були частиною Російської імперії, а власне Буковину, Галичину й Закарпаття; тому українська революція не була просто проблемою Російської імперії – вона була частиною ширшої проблеми геополітичної трансформації, яка охоплювала всю Центральну і Східну Європу;

2) українська революція на відміну від російської мала іншу політичну програму. У випадку Росії центральною проблемою була зміна політичного режиму в уже існуючій державі; завданням же української національної революції було створити державу для нації, позбавленої державного існування. Тому український приклад був ближче до національних революцій серед поляків, чехів, словаків, фінів, литовців та ін. національностей у Російській та Австро-Угорській імперіях;

3) включення української революції у ширший міжнародний контекст дозволяє розширити хронологічні рамки української революції від уже звичних 1917-1921 р. (як у російському випадку), до 1914-1923 р. – часу великих геополітичних змін у Центральній і Східній Європі. Перша світова війна сильно прискорила процес «зі селян – у націю» і сприяла актуалізації українського національного питання, надавши йому міжнародного виміру. Тому зрозуміти динаміку революційних змін можна лише при тій умові, якщо взяти за точку відліку не 1917 р., а 1914 р. – рік початку першої світової війни [див. 16].

Термінологічно-категоріальні питання мають велике значення в будь-якій науці. Визначення термінології має значення і для історичного дослідження, хоча в сучасній українській історіографії цим питанням приділяється дуже мало уваги. Те, як термінологічно означено явище, є частиною проблеми у її сучасній історіографії [3, 70]. Термін повинен не лише передавати інформацію про зміст поняття, але й по можливості вказувати на його місце в системі подібних понять, полегшувати вхід до системи, взаєморозуміння,

запам'ятовування і застосування. Але цим же одночасно і обмежується свобода застосування терміну без порушення його значення [12, 709].

При цьому існує теоретична і, навіть, термінологічна невизначеність щодо трактовки революції: «національно-визвольна боротьба», «визвольні змагання», «державотворчі змагання», «національно-демократична революція», «національна революція», «українська революція» тощо. Існує також великий різнобій у визначенні хронологічних меж цього явища (початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.). (Сам В.Ф.Солдатенков вважає заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінуючими були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднаний рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо [44, 14]). Тим не менш, в українській недержавницькій історіографії це поняття сприймається як очевидність, практично не ведеться дискусій з приводу його логічної суперечливості та історичної некоректності.

Серед логічних принципів утворення терміну як основні виділяють: 1) принцип предметності: символ є терміном лише в тому випадку, якщо існує денотат даного символу (об'єкт позначення); 2) принцип однозначності: символ є терміном, якщо має тільки один денотат; 3) принцип осмисленості: смисл терміну полягає виключно в тому, що термін позначає певний об'єкт. Кожне поняття характеризується з боку його змісту та об'єму. Визначення поняття чи терміну означає визначення меж його змісту та допустимі межі застосування. Адже саме латинське слово *terminus* означає: межа, кордон, кінець [4, 533]. Поняття «українська революція» не зовсім адекватно відображає зміст подій, які відбувалися в цей період. Тут вступає в дію закон зворотного відношення стосовно змісту і об'єму поняття: чим більший зміст поняття, тим менший його об'єм і навпаки. Ознака «українська» автоматично звужує об'єм поняття

«революція». Цілий ряд явищ, які мали місце в той час, таким чином, випадає з цього поняття, не входить до його об'єму.

Дискусії ведуться також навколо самого терміну «революція», який має виражені конотативні ознаки. Поняття «революція» можна трактувати по-різному: чи як «локомотив історії», чи як «соціальну катастрофу», «безвідповідальний експеримент», «авантюру», «переворот» (адже сам термін «революція» походить від пізньолатинського *revolutio* – поворот, переворот), аномальне явище, що перериває природну еволюцію й призводить до невинуватених жертв; чи як засіб регенерації культури, чи як поворот, повернення до «до-часового акту креації»; чи як, на відміну від бунту, свідомі, цілеспрямовані перетворення, чи, навпаки, як стихію і т.п. Одні автори ставляться негативно до самого терміну і соціальної складової означених подій, ставлячи на перше місце національну складову, називаючи «національно-визвольним змаганням». Інші автори, зокрема В.Ф.Солдатенко, відстоює термін «революція», вкладаючи в нього соціальний зміст на протигагу звеличення тих ідеалів – консерватизму (анти-соціалізму), авторитаризму (антидемократизму, антиреспубліканізму) і самостійництва, які уособлювалися в іменах П.Скоропадського, М.Міхновського, С.Петлюри, Є.Петрушевича.

Тут варто підкреслити умовність та конвенційний характер будь-якого терміну та поняття. Нерідко в одні й ті ж самі терміни і поняття різні автори вкладають різний зміст. Сам термін «українська революція», як і «національно-визвольні змагання», «національно-демократична революція» тощо, мають умовний і тому дещо штучний характер. Це всього лише поняття, ідеально-типові конструкції за М.Вебером, котрі в тій чи іншій мірі відображають та пояснюють реальність, але не сама реальність. Поняття «української національної революції» не втискується ні в формаційний, ні в

цивілізаційний підходи. Саме це явище є суто умоглядною конструкцією, котра визначена ціннісними настановами дослідників (адже саме поняття «нація» по суті своїй аксіологічне, національна ідея не підлягає науковому тлумаченню, і тому мало вписується в будь-які наукові підходи). Терміни: «Україна», «український» на той час не були ідеологічно нейтральними і відображали не стільки географію, скільки політичні інтенції націонал-патріотичних кіл (відтак термін «українська революція» не може перебувати в одному смислового полі з термінами «російська революція», «французька революція» тощо). Термін «українська революція» набуває значення якогось сакрального символу (навіть пишеться з великої букви), яким позначається «міфологічний час» творення нації, державності. Цей термін включає в себе момент конотації в плані протиставлення української революції російській. Розцінювана як чужорідна для українського інтересу, національно-державного відродження, вона стала кваліфікуватися лише протиприродним привнесенням насильницькими методами (іноземною агресією) на український ґрунт ворожої ідеології й політики [44, 8]. Тут особливо яскраво лінгвістично розмежовується поле «свій – чужий». І тут концепція «української революції» має багато спільного з концепцією «соціалістичної революції». Самі ці терміни заздалегідь передбачають оцінковий характер.

Як відомо, «*in historia non datur saltus*» – історія не знає скачків. Її смисл не можна зрозуміти без реконструкції тієї цілісності, котра існує в реальному житті, але часто втрачається в дослідженнях істориків. У революції брали участь люди, що сформувалися в рамках певної культури з її традиціями. Тобто, революцію та її хід не можна зрозуміти поза контекстом історичної традиції, відриваючи революційний період від усього попереднього розвитку. «Той, хто буде писати філософію російської революції, – писав П.М.Мілюков у 1918 р., – повинен

буде, звичайно, шукати її коренів глибоко в минулому в історії російської культури. Тому що при всьому ультрамодерному змісті виставлених у цій революції програм, етикеток і гасел дійсність російської революції розкрила її тісний і нерозривний зв'язок з усім російським минулим...» [31, 5]. Пошук витоків революційності закономірно повертається до сакраментального питання: що таке Росія як соціально-історична система і культурогенна спільність? [5, 44]

Напередодні революційних подій українські землі входили до складу різних держав, знаходились під впливом різних локальних цивілізацій. Економічні, політичні, соціокультурні процеси та обумовлені ними революційні події визначалися в більшій мірі притаманним цим державним та цивілізаційним утворенням особливостями, ніж етнічною єдністю населення українських земель. Українські землі, які входили до складу Російської імперії, знаходились під домінуючим впливом російської цивілізації і підлягали її загальному ритму та закономірностям, хоча й мали свої особливості. Будучи протягом століть втягнутою до сфери впливу російської цивілізації, поєднана з нею в релігійному та культурному відношенні, Східна Україна по суті стала однією з провінцій Російської імперії. Це визнають, якщо відкинути оцінкові судження, і самі діячі «української революції». «Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян», – писав І. Мазепа [30, 6-7]. Представники українських соціалістичних партій різних відтінків вбачали головну причину своєї поразки у низькій свідомості народних мас, що у критичні моменти не надали вирішальної

підтримки «українській революції». В. Липинський писав про «малоруські, українобайдужі низи, що завжди в лиці своїх представників не хотіли і не будуть хотіти воювати з Москвою» [28, XXV].

Тут виникає питання про взаємозв'язок революційних подій на Сході (Великій, Наддніпрянській, російській Україні) й на Заході України. Лунають заклики розглядати їх як цілісне явище, подолати паралелізм у їх дослідженні. Але якщо сучасні українські дослідники, при всіх стараннях, не можуть уникнути паралелізму, то це скоріше говорить про те, що цей паралелізм дійсно мав місце в реальності. Це визнавали і самі учасники революційних подій. Так, П. Скоропадський розділяв Україну «нашу» і «галицьку», стверджував, що «це дві різні країни», що вся культура, релігія, світогляд жителів Галичини зовсім інші. «Галичани ж хотіли представити Entente-і картину нібито єдиної України, що вкрай ворожа до ідеї Росії, причому в цій Україні найголовнішу роль грали б самі галичани. Наш народ цього не захоче ніколи» [41, 184-185]. Звичайно, певні взаємозв'язки, взаємовпливи і взаємне притягання між Західною і Східною Україною були. Та ці зв'язки більшою мірою мали місце на рівні інтелігенції, військових, політичних діячів, і лише в незначній мірі – на рівні мас.

Можна багато розмірковувати про те, що «українська революція» була підготовлена й теоретично обґрунтована кращими умами, починаючи, щонайменше, з Пилипа Орлика і закінчуючи українськими політичними партіями початку ХХ ст. Що ж, знаходити пояснення заднім числом – то професійна робота істориків. Можна говорити про передумови, про певні настрої, які дійсно мали місце і за певних умов могли зреалізуватись – вони відіграли свою роль в подальших подіях. Слід відзначити, що Україна напередодні революційних подій залишалася, хоча й важливою, але периферією загальноросійського суспільно-політичного та революційного рухів. Хочав цілому національне питання відіграло

значну роль в революційному процесі, український національно-визвольний рух не був головною причиною, вирішальним фактором революції та розпаду імперії. Українські політичні партії, котрі навіть в період самої революції були досить нечисленні та мало впливові, відіграли в розпаді імперії приблизно таку ж роль, як, скажімо, «Рух» в розпаді Радянського Союзу. В лютому 1917 р. монархія впала буквально за лічені дні, що й зараз багатьма дослідниками сприймається як свого роду загадка. Так вона сприймалася й більшістю сучасників. П.Мілюков назвав ці події «самоліквідацією старої влади». І вирішальна роль тут належала столиці. Ш.Ейзенштадт, взагалі, називає як одну з характерних рис революцій Нового часу високий рівень виділеності центру і впливу центру на периферію [56, 255].

Поштовах, сценарій було задано в Петрограді, а провінція лише сприйняла те, що відбулося в столиці. В Росії, з її централізацією, столиці відігравали особливу роль. На Україну революція прийшла, за свідченням сучасників, «по телеграфу». Революція всіх застигла зненацька, і тих, хто її боявся, і тих, хто її чекав та готував. Діячі українського руху, попри всю їхню «свідомість», досвід революційної боротьби тощо, як і більшість революційної інтелігенції, виявилися до неї не готовими. Тут в чомусь правий І.Нагаєвський, коли пише, що «соціалістичні доктринери і романтики на початку революції випадково захопили владу в свої руки» [35, 406]. Звичайно, можна говорити і про «малоросів», котрі, коли чари імперії розвіялися, за одну ніч перетворилися на національно свідомих українців і навіть потенційних «сепаратистів» [29, 6], – за одну ніч такого не трапляється (тут можна провести аналогію з «березневими» есерами, М.Попович і використовує термін «березневі українці» [37, 564]), – і про українські партії, котрі спішно сформувалися і скористалися ситуацією, нагодою (як, власне, і всі інші політичні партії, в тому

числі й більшовики). Але не вони створили цю ситуацію і не вони володіли нею. Змінилася ситуація – і новоспечені «свідомі українці» знову стали «малоросами» (як і більшість «березневих» есерів швидко забули про свою революційність). Тут треба враховувати психологію мас, зміну настроїв натовпу, фактор «революційного неврозу», випадковості тощо.

«Українська революція була прямим породженням, безпосереднім продовженням Лютневої революції, стала складовою частиною демократизації всіх сфер суспільного життя, розпочатого поваленням самодержавства. Без великого ризику помилитися можна стверджувати, що потенції українського визвольного руху на 1917 рік були явно недостатніми, щоб сподіватися на вибух визвольної революції не лише в цьому, а й у наступні роки. Це дає право вважати, що без Лютого перспективи швидкого революційного зриву в Україні були проблематичними», – відзначає В.Ф.Солдатенко [44, 8].

З падінням традиційної влади в Росії стала наростати загальна революційна криза. Цілісність культурного життя, підтримувана, головним чином, зверху, була втрачена. Природній *resantiment* до людей іншої культури, позбавлений стримуючих рамок, переріс у відкриту конфронтацію. Розпад і дискредитація старих цінностей, ідей, зв'язків посилили дезінтеграцію суспільства і тенденцію до різних форм групового розмежування. Розмежування суспільства відбувалося за двома головними ознаками: соціальною та територіальною – «по вертикалі» і «по горизонталі». Країна розпадалася на атоми локальних світів, котрі вели нескінчену боротьбу один з одним, прирікаючи на загибель державність, культуру тисячі людей. Україна виявилася осколком імперії. Цілком справедливим вбачається твердження: «Українське державотворення 1917-1920 років явилось по суті трансформацією старих імперських інститутів, а не відродженням українських державницьких традицій, яких ніколи не

існувало» [25, 17]. Адже політичні утворення, котрі виникали в цей час на території України, важко в повному розумінні слова назвати державами, хоча деякі атрибути державності вони й мали. Посилення відцентрових тенденцій національних регіонів імперії мало не стільки національний, скільки локально-територіальний вимір – аж до окремого міста, волості, села. Національна ідея, ідея національної державності не стала для України інтеграційною. Українська національна державність, з одного боку, була проявом певного розмаху локалізму, з іншого боку, наростаюча хвиля локалізму руйнувала саму цю державність. Хвиля локалізму йшла далі, до рівня окремого міста, села, локального світу. Державно-політичні утворення на території України були продуктами розпаду імперії. До таких утворень слід віднести не лише УНР, ЗУНР (хоча, на мій погляд, це утворення потребує окремого підходу) і Українську державу, а й Донецько-Криворізьку республіку, Таврійську республіку, УСРР, режими Збройних Сил Півдня Росії (Денікінщину) та Революційної Повстанської Армії (Махновців) і так до окремих сіл, де нерідко проголошувались «самостійні» республіки. Як писав С.А.Аскольдов, революція є владою множинності над державною єдністю [1, 21]. Вимоги «локальних світів» руйнували державність, цивілізацію, а тим самим, і самі «локальні світи», котрі були продуктами цієї цивілізації. Відбувається наростання соціальної ентропії, регресу, архаїзації суспільних відносин. Запобігти крайнім проявам соціокультурного розпаду, зупинити його на певному локальному рівні не вдавалося. Проте, на кінець громадянської війни відцентрова тенденція змінилася на зворотну тенденцію до централізації.

Я.Грицак, наприклад, виділяє чотири конфлікти, які розвивалися одночасно протягом 1917-1921 рр.: 1) продовження Світової війни; 2) конфлікт між Тимчасовим урядом та Радами, який перейшов у протистояння між червоними і білими; 3)

український національний рух, головними противниками якого стали російські білі та червоні сили; 4) власна громадянська війна між українськими лівими і правими силами [17, 112]. Але перераховані ним конфлікти, які дійсно мали місце, мають політичний, а тому дещо вторинний характер. Ним не враховуються соціокультурні процеси, які відбувалися в цей період і мали визначаючий вплив на розвиток подій. Він навіть взагалі не називає соціальних конфліктів (як би ми не ставились до марксизму з його пріоритетом класової боротьби, антагонізм між соціальними верствами, почуття *resentiment*'у бідних до багатих все ж існували реально і особливо виявилися в процесі революції), не враховує соціокультурного протистояння між містом і селом, не враховує фактору соціокультурного розколу між модернізованим «верхом» (до якого можна віднести й інтелігенцію, навіть «національно свідому») та традиціоналістським «низом» і т. ін. На його думку, вся історія революційних подій 1917-1920 рр. в Україні полягала в тому, що з чотирьох перерахованих ним конфліктів у міру їх розвитку найбільшої сили набрав власне третій – прагнення українців здобути політичні права для своєї нації. Саме цей чинник перетворив «революцію в Україні» на «українську революцію». На мій погляд, тут Я.Грицак видає бажане ним за дійсне. Саме третій з перерахованих ним конфліктів в кінцевому рахунку не став визначаючим; він дійсно мав місце, але навіть з перерахованих ним конфліктів, як показали реальні події, значно більшу вагу мали інші.

Національна революція була важливим аспектом, але вона не єдина революція, яка відбулась в Україні у цей період. Селянська, або аграрна, революція була не менш важливою, ніж національна [3, 72]. Українці в XIX на початок XX ст., за визначенням численних дослідників, залишалися «аграрною нацією» (якщо взагалі доречно таке словосполучення), що «визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу,

а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту» [38, 109]. Процеси модернізації, які переживала імперія, в меншому ступені торкнулася провінції. На Україні історично склалося так, що національний склад міста і села був неоднаковим. Це надавало національній специфіці культурній відмінності між соціальними верствами. Соціокультурне протистояння між традиціоналістським українським селом і модернізованим русифікованим поліетнічним містом багато в чому обумовило весь хід культурно-історичного розвитку українських земель. М.С.Грушевський писав: «Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами» [18, 162].

Нацією, націоналізмом, національним називаються часто різні субстанції. Український рух складала і представляла, головним чином, «національно свідома» інтелігенція і так звана «напівінтелігенція», як це визнають і сучасні дослідники [26, 108-109]. Національна інтелігенція, яка створювала модерні національні культури, вірила і декларувала, що ці культури були лише відродженням і збереженням вже існуючої, але занепалої й упослідженої культури народу, що творить націю, – пише І.П.Химка [50, 8]. Націоналізм інтелігенції сформувався в результаті західних впливів, був результатом модернізації та розвитку буржуазних відносин – в цьому плані не може бути націоналізму небуржуазного, мав модернізаційну, антиімперську, прозахідницьку спрямованість. «Українство по природі своїй є рухом верхів. ... Українство, як рух державно-національний, єсть дитиною культури європейської, не азійської», – наголошував В.Липинський [28, XXIV-XXV]. При цьому інтелігенція необґрунтовано поширювала своє західництво й на весь «народ». «В порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними

впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу західним», – писав М.С.Грушевський [18, 141]. Винниченко пише про «національну інтуїцію», «позасвідомий розум, який одкладав у душі його життєві категорії в одну певну цілісність» [11, 174]. Це можна назвати відчуттям етнічної ідентичності. Під етносом розуміють поняття більш широке, ніж нація. Його відносять до всіх типів соціуму. Але етнічна ідентичність не тотожна національній свідомості, – відзначає Я.Грицак. Українцям вдалося зберегти свою етнічну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях [17, 12].

Якщо розуміти поняття «нація» та «етнос» як тотожні, то є певний сенс у словах І.Нагасвського: «Ніде правди діти, революція 1917 року застала Придніпрянську Україну скаліченою духовно, національно, культурно і соціально. Учасники війни кажуть, що тільки селянська маса залишилася українською, а всі інші прошарки суспільства були зденаціоналізовані» [35, 406]. «З усіх суспільних верств на Україні українським залишалось лише селянство і зване з ним сільсько-господарське робітництво», – писав І.Мазепа [30, 7-8]. Адже українська інтелігенція, навіть «національно свідома», являла собою маргіналізований прошарок, що виник внаслідок модернізації і в цьому плані була «зденаціоналізована» (тобто, випала з традиції, втратила етнічні корені), хоча саме вона й виробила під впливом західних впливів національну ідеологію. Інтелігенція намагалася внести в селянство національну свідомість. Селянство ж, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, як і взагалі самостійно виробити якусь ідеологію. «Національна свідомість, національне чуття – це є вже абстракція часової реальності, це є передбачання дальшого, підрахунок минулого, скомбінування чогось одне всього минулого, сучасного й майбутнього. Український селянин не мав ні змоги, ні

часу до таких складних комбінацій», – визнавав В. Винниченко [11, 174]. Тобто нація як «уявлена спільнота» не вписується в уявлення селян, котрі мислять завжди конкретно.

Аграрний характер революції 1917 р. загалом визнаний у вітчизняній історіографії. Це констатували та намагалися осмислити численні автори, як в ході революції, так і в наш час. Окремі дослідники вважають, що за період від початку світової війни до справжнього кінця громадянської війни (1923 р. або навіть пізніше) в Україні відбулося одночасно декілька революцій. І аграрна або селянська революція в цьому відношенні для більшості мешканців мала вагомніше значення ніж «досить несподівана поява та швидке поширення національної ідеї» [3, 73]. Деякі автори взагалі схильні розглядати революцію, перш за все, як «селянську».

Проблема співвідношення національного, соціального та, перш за все, соціокультурного факторів в формуванні політичної поведінки селянства, ідеології та практики селянських рухів часів революції та громадянської війни, заслуговує, на мій погляд, окремого спеціального дослідження. Вбачаються щонайменше проблематичними твердження типу: «за дев'ять революційних місяців 1917 р. українське селянство пройшло шлях «зі селян у націю», на який за спокійніших умов пішло б декілька років» [17, 117-118]; «боротьба селянства мала виразну національно-визвольну спрямованість» [32, 13]; «специфіка поєднання національних та соціальних чинників розмежувала українську селянську стихію з аналогічним російським рухом» [10]; «між ними зберігалось багато спільного, але український варіант набрав ознак національно-визвольного руху, наповненого соціальним змістом» [14, 68] тощо. Тут, на мій погляд, проявляється певна заангажованість, прагнення видати бажане за дійсне деяких сучасних авторів.

В умовах викликаних революцією процесів соціокультурного розпаду та

регресу соціальних відносин етнічні зв'язки, як більш архаїчні та глибинні, виявилися більш стійкими, їх значення зросло. В умовах соціальної кризи багато людей переживають втрату ідентичності, і саме через етнічність знаходять утрачені почуття особистої і колективної самоцінності. І тут націоналізм інтелігенції та «націоналізм» народу певним чином «наклалися» одне на одного. Але селянство було мало сприйнятливим до національно-політичних ідей, сприймаючи, їх, в кращому випадку, крізь призму соціально-економічних проблем. Підтримка селянами УЦР влітку 1917 р., про яку так багато пишуть тогочасні й сучасні автори, визначалася не стільки національними почуттями чи свідомістю, скільки цілком прагматичним розрахунком – сподіваннями на те, що УЦР скасує запроваджену Тимчасовим урядом хлібну монополію, припинить реквізиції та сприятиме вирішенню на користь селян земельного питання [51, 10, 15, 21, 22, 30-30зв., 33 та ін.]. В агітаційно-пропагандистських матеріалах цього періоду, зокрема, наголошувалося, що в разі проведення соціалізації на орну землю України будуть претендувати вихідці з російських губерній, у яких її не вистачає. Щоб захистити себе від таких претензій, українці мусять домагатися вирішення питання про автономію. Така аргументація була досить дієвою. М.М. Ковалевський визнавав, що в своїй агітації того часу стосовно земельної політики він вдавався до «демагогії» [23, 245]. В. Винниченко вважав що національна інтуїція під час розгортання революції пробудилася до певної міри і в душі селянина, проте одразу ж «злилася з його реалістичною природою й набрала цілком конкретних соціальних форм, які для селянина були цілком зрозумілі й виразно видні» [11, 174-175]. Іншого погляду дотримувався В. Липинський: «Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любові, витворився ніде в світі не бачений якийсь патріотизм меркантильний, з розцінкою на земельну валюту» [28, 15]. Катеринославська

меншовицька газета «Наша боротьба» так характеризувала настрої селян-делегатів губернського з'їзду, який проходив 12-15 січня 1918 р.: серед селян «живий інтерес до землі. Про інші політичні події слухають іноді уважно, іноді позіхаючи. У більшості нерозвинених селян прагнення до українізації взагалі нема і їх мало цікавить це питання. Не цікавить їх і становище робітників і якщо сам не заговориш, ніхто не запитає. До червоної гвардії, особливо солдати-селяни ставляться презирливо і не розуміють, для чого вона існує. Що робить Рада, окрім здійснення земельних програм – їх мало цікавить» [40]. «В народі часто можна зустріти повну відсутність інтересу до національної самобутності», – писав К.Росс весною 1918 р. Д.З.Мануїльський на VIII Всеросійській партконференції говорив: «Мужики потрібна мануфактура, і чи буде ця мануфактура жовтого чи червоного кольору – цілком байдуже» [13, 108]. Сама постановка проблеми національної державності мала виглядати для селян дещо штучною і надуманою поряд з більш нагальними проблемами моменту.

Коли були зруйновані стримуючі рамки, природні контрастність та *ressantiment* до представників іншої культури переросли у відкриту конфронтацію, що вилилося, зокрема, в єврейські погроми періоду революції та громадянської війни. А.Граціозі пов'язує єврейські погроми, здійснювані селянами, з наслідками вибуху стихійного «націонал-соціалізму» в умовах загального регресу й варваризації [15, 26]. Як відзначає І.Чериковер, «село виявилось надзвичайно сприйнятливим до погромних ідей і завжди охоче йшло вслід за буйствующим гайдамаком з пустим мішком забирати єврейське добро. Та проте воно часто залишалось досить байдужим до позитивних моментів українського національного руху» [52, 252].

В.П.Булдаков пише, що окраїнний націоналізм підігрівався аграрним питанням, яке надавало селянському рухові шовіністичних форм, хоча ця тенденція

виявила себе не відразу [6, 35]. Проте, на мій погляд, навряд чи можна говорити про «шовіністичні форми» селянського руху. Хоча селянські виступи часом і проходили під гаслами «Хай живе незалежна Україна! Не дамо хліба в Московію!» [27, 6] (як іноді вони проходили і під гаслами «Боже, царя храни», або «Геть комуну та жидівську владу!»), з цього ще не можна робити висновок про «національну свідомість» селянства: хліба селянин взагалі нікому не хотів давати, в даному випадку – в «Московію».

Вбачається також проблематичними пошуки в махновській ідеології спроб «вироблення власного варіанту української ідеї» чи говорити про махновський рух як про окрему форму національного руху, що сповідував інший принцип організації суспільства [53, 10]. Намагаючись довести «українськість» махновського руху В.Верстюк як один з аргументів приводить спроби Н.Махна вийти рейдом за межі українських етнічних територій. Всі вони швидко приводили до невдач і змушували «батька» повертати в рідні краї, і це при тому, що в російських губерніях у 1920-1921 рр. спостерігався розвинений повстанський рух [10]. Цей аргумент не може бути переконливим. Адже й антонівський рух, коли він намагався перекинутися на сусідні російські губернії, зазнав невдачі. І махновський рух, коли він спробував перекинутися на сусідню Харківську губернію, також зазнав невдачі. Справа тут, на мій погляд, не в проявах «української національної стихії та анархо-хутірської ментальності», а в локальній обмеженості будь-якого селянського руху, його жорсткій прив'язці до певної території, лише серед населення якої він знаходив підтримку.

«Українська революція» та «селянська революція», таким чином, дуже скоро розійшлись між собою. М.С.Грушевський на початку 1918 р. писав стосовно селянства: «І от нагло обійшлося без сього титана! Себто – не зовсім обійшлося, його присутність в нашій революційній поході значить багато,

навіть страшенно багато, – але все-таки він був тільки учасником походу, не він робив його» [18, 162]. Н.Махно, котрий був значно ближчий до народу і революційної стихії, ніж діячі так званої «української революції» і тому краще зрозумів (можливо, на підсвідомому рівні) її суть, назвавши перший том своїх спогадів «Русская революция на Украине». Другий том він назвав «Украинская революция», щоправда, він ототожнював цю революцію саме з селянським повстанством і керованим ним рухом. Селянський рух багато в чому був стихійний, неусвідомлений, мав негативну, деструктивну спрямованість. Але, як писав Т.Шанін, він відзначив собою новий етап суспільного розвитку, становлення «суспільства, що розвивається», став складовою не лише загальноросійського, а й світового революційного процесу, що розгорнувся в країнах «другого ешелону» капіталізму з початку ХХ ст. [54, 25] Редуціювати його до національно-визвольних змагань ніяк не можна.

Війни між громадянами однієї держави, яка хоча й розпадається чи переживає трансформацію, революцію тощо, взагалі-то, прийнято називати громадянською війною. Деякі історики вбачають в діях білогвардійців та більшовиків фактор зовнішнього впливу, інтервенцію чи експансію щодо України. Як на мій погляд, термін «експансія» взагалі не може застосовуватись щодо громадянської війни. Чого варте вже одне словосполучення «українсько-більшовицька війна», котре широко зараз використовується не лише в публіцистиці, а й наукових працях і, що особливо прикро, в навчальній літературі. Це рівноцінно протиставленню «квадратного і зеленого», начебто не можна бути одночасно і етнічним українцем і більшовиком. Хіба що таке протиставлення, ставлячи українців і більшовиків в один вимір, неусвідомлено визнає суто політичний характер українства. Це стосується також білогвардійського руху. До речі, Українська Галицька Армія в різні часи входила і до складу військ УНР, і до складу денікінських військ, і до складу

Червоної Армії. А як тоді назвати війну між військами Центральної Ради чи Директорії та махновцями – «українсько-анархістською»? А бої між військами Директорії і прихильниками гетьмана П.Скоропадського? І чи були українцями більшість селян та міських обивателів, котрі не стали ні на той, ні на інший бік і були, по суті, щодо цієї війни сторонніми спостерігачами чи невинними жертвами? Чи може, власне українцями, слід називати лише незначну купку «національно свідомої» інтелігенції та напівінтелігенції, котра й створила саму концепцію «української революції» чи займалася «державотворенням»?

В революційних подіях на території України брали участь не лише українці, а й росіяни, євреї, поляки, німці і т.д. І більшість з них були не надіслані на Україну з Великої Росії, хоча, звичайно, були й такі, а народилися тут і тому мали повне право вважати її своєю батьківщиною та брати участь у вирішенні її долі, виходячи зі своїх поглядів та переконань. Тут склалися різні платформи, брали участь в подіях різні угруповання російської, єврейської, інших національних меншин, та й української інтелігенції, партійно-політичні угруповання, військово-політичні формування, іноземні держави – Німеччина, Польща, країни Антанти, а головне – народні маси. Слід враховувати не лише позиції та діяльність політичних сил та партій, котрі були лише частиною (причому – дуже незначною) народу і відігравали хоча й важливу, але далеко не вирішальну роль, а й, в першу чергу, позицію та настрої широких народних мас, які, власне, і є українським народом.

Тут постає проблема співвідношення свідомості та стихійності в революції. Інтелігенція, створені нею партії та уряди намагалися проводити свою політику, котра існувала скоріше у вигляді проектів і декларацій, а реальне життя йшло за своїм звичаєм, часто всупереч цим проектам. Не вони володіли ситуацією, а ситуація вела їх.

Місця все більше відривалися від центру, жили цілком самостійним життям. Влада центральних урядів ставала все більш номінальною. На Україні, як і в Росії в цілому переплелися дві революції: революція «зверху», якої прагнула, готувала та намагалась керувати інтелігенція, котра мала відбутися, так чи інакше, за європейськими зразками чи у всесвітньому масштабі, та революція «знизу», яку здійснювали маси і яка була спрямована багато в чому саме проти європеїзованої культури «верхів», що її саме й репрезентувала інтелігенція. Народні маси керувалися дещо іншими уявленнями про шляхи побудови «справедливого» суспільства, ніж будь-яка із існуючих в той час політичних партій чи ідеологій. Тут виникає ще й проблема взаємодії двох різних рівнів колективних уявлень – ідеологічних лозунгів та настанов і ментальності, котрі в різних ступенях детермінують поведінку мас в революційний період.

Концепція «української революції» дійсно відображає певне явище, яке мало місце в історії. Під «українською революцією» варто розуміти лише один з політичних напрямків, які діяли в той час на території України, одну зі складових революційних подій в Російській імперії. Якщо взяти до уваги те, що революція була підготовлена інтелігенцією, в значній мірі спровокована інтелігенцією, про що писали вже автори збірника «Віхи», і на перших порах керована інтелігенцією, то, в якійсь мірі, є підстави називати революційні події на Україні «українською революцією», оскільки значне угруповання української інтелігенції та напівінтелігенції, котре мало певні національно-політичні цілі та програми, взяло в ній активну участь і намагалось керувати нею. Дійсно, реально існувала платформа, на якій організувалися досить численні політичні сили, підтримувані масами населення, які відповідно мислили і діяли, справляли неабиякий вплив на перебіг подій і в регіоні

і на загальноросійський революційний процес в цілому [45, 5].

З таким розумінням «української революції» можна погодитися, але не можна в її рамки втиснути весь революційний процес на Україні, котрий не можна редуціювати до національно-визвольних змагань. Ставити на перше місце національні інтереси України – це значить необ'єктивно відображати історію. Сам феномен «української революції» можна розглядати лише в загальному контексті революційного процесу в Російській імперії, як його невід'ємну складову. Революційний процес на Україні не втискується, не поміщається в рамки власне української революції. При всіх своїх особливостях, які також не можна не визнавати, в дуже значній, можна навіть сказати визначальній мірі, він залежав від розвитку революційного процесу в Росії в цілому – це визнавали і самі творці концепції та активні діячі «української революції», і сучасні дослідники, які працюють в рамках даної концепції. «У загальній мелодії російської революції українські нотки чутні були з самого початку», – цілком справедливо відзначає Я.Грицак [17, 112]. Але й не можна ці «нотки» виривати з «загальної мелодії».

«Національно-визвольний» зміст революційних процесів на Україні мав масу аналогів на всіх неросійських окраїнах Росії. Можна вказати на цілий ряд «національних» революцій, які, проте, цілком укладаються в загальноросійський процес розпаду імперії. «Українська революція» була приватним проявом розпаду Російської імперії.

Сучасна українська історіографія пропонує вузьку перспективу, розглядаючи події революційного періоду тільки з погляду українського національного будівництва й ігнорує або мало зважає на інші важливі аспекти. Сучасна українська історіографія 1917-1920 рр. мусить вийти за межі національного наративу, якщо вона прагне подати всеохопну картину революційного періоду [3, 72]. Варто відзначити, що це дедалі більше визнають провідні українські

історики. Можна цілком погодитися з висновками В.Ф.Верстюка: поки українська історична наука шукала самоствердження на шляхах націо- та державотворення, російська продемонструвала куди більші потужності [9, 108]. На погляд В.Ф.Верстюка, зображення «української революції» виключно засобами політичної історії – як протистояння та взаємодію певних політичних сил чи як чергування національно-державних режимів – позбавлене довгої перспективи і матиме вигляд наукового сурогату аж доти, доки до вивчення політичних явищ не додасться всебічний аналіз стану українського соціуму доби революції, особливостей його структури, специфіки стосунків міста з селом [10]. «Принципово важливо виходити з того, що революційні події в Україні розвивалися не в ізоляції від загальноросійських, у першу чергу соціальних, а взаємоперепліталися, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то приходючи у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність. Тому сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917-1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності», – відзначає В.Ф.Солдатенко [44, 10].

Варто додати, що тут мова має йти не про доповнення старих уявлень невідомими раніше фактами і подробицями в рамках існуючої парадигми, а про відмову від позанаукових нашарувань і складання нових уявлень та концептуальних підходів, заснованих на всьому об'ємі історичних знань.

Джерела літератури

1. Аскольдов С.А. Религиозный смысл русской революции / С.А.Аскольдов / Из глубины: сб. статей о русской революции. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С.20-54.
2. Білян П.Я. Історіографія Української революції 1917 – початку 1918 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / П.Я.Білян; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2001. – 18 с.
3. Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917-1920 рр. / М.Бейкер // Україна модерна. – К.; Львів: Критика, 2005. – № 9. – С.69-76.
4. Берков В.Ф. Понятие / В.Ф.Берков // Новейший философский словарь / [Гл. науч. ред. и сост. Грицанов А. А.]. – Мн.: [Изд. В. М. Скакун], 1999. – С.533.
5. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) / В.П.Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С.42-59.
6. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) / В.П.Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 2. – С.20-47.
7. Верстюк В. Українська революція: історичне значення уроки // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття збірник – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – С.33-43.
8. Верстюк В. Українська революція: метафори, предмет інтерпретації / В.Верстюк // Україна-Росія: діалог історіографії: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ – Чернівці, 2007. С.129.
9. Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію: Історія національних політичних партій Росії. – М.: Росспен, 1997. – 406 с.; Л. Г. Протасов. Всероссийское учредительное собрание: история рождения и гибели. – М.: Росспен, 1997. – 368 с.; В. П. Булдаков. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: Росспен, 1997. – 376 с. / В.Верстюк // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2000. – Вип. 3. – С.107-122.
10. Верстюк В. Ще раз про селянську тему в Українській революції: Андреа Грациози. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 годы очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: АИРО-XX, 1997. – 199 с. / Верстюк [Електронний ресурс] // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Вип. 2. – Режим доступу: <http://tdcse.iatp.org.ua/Verstniuk2.htm>
11. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко. – Репр. відтворення 1920 р. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. I. – 348 с.
12. Вороб'єва С.В. Термин / С.В.Вороб'єва // Новейший философский словарь / [Гл. науч. ред. и сост. Грицанов А. А.]. – Мн.: [Изд. В. М. Скакун], 1999. С.709.
13. Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года: Протоколы – М.: Госполитиздат 1961. – 315 с.
14. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине 1918-1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А.Грациози. – М.: АИРО-XX, 1997. – 195 с.
15. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А.Грациози, пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 96 с.
16. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: Нові інтерпретації / Я.Грицак // Україна модерна. – 1997-1998. – № 2-3. – Львів, 1999. – С.254-269.
17. Грицак Я.І. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: навч. посібник

- для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Я.Грицак – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
18. Грушевський М. На порозі нової України Гадки і мрії / М.Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 133-178.
  19. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. // Архив русской революции: в 22 т. – М.: «Терра»: Политиздат 1991. – Т. 1-2. – С. 288-294.
  20. Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Архіви України – 1990. – № 4. – С. 53-72; 1991. – № 1. – С. 57-68; № 3. – С. 59-70;
  21. Зашкільняк Л.О. Про соціальні функції та ціннісні орієнтації української історіографії XIX і XX ст. / Л.О.Зашкільняк // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2003. – № 3 (39). – С. 11-14.
  22. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г.В.Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
  23. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М.Ковалевський. – Іннсбрук: Biblos, 1960. – 720 с.
  24. Кожинів В. Загадочні сторони історії XX века. «Черносотенці» і революція / В.Кожинів. – М.: Прима В, 1995. – 255 с.
  25. Колесников К.М. Українська державність: традиції усвідомлення / К.М.Колесников // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2002. – № 4 (24) – С. 13-19.
  26. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В.Кремень, В.Ткаченко – К.: Видавничий центр «Дру»», 1998. – 446 с.
  27. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.Кульчицький – К.: Основи, 1996. – 396 с.
  28. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В.Липинський // Повн. збір. творів, архів, студії – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6. Кн. 1. – 471 с.
  29. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І.Лисяк-Рудницький // Історичні есе: в 2 тт. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 145 – 171.
  30. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / І.Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Ч. 1 : Центральна Рада – Гетьманщина Директорія – 209 с.
  31. Миллюков П.Н. История второй русской революции / П.Н.Миллюков. – К.: Книгоиздательство «Летопись», 1919. – Т. 1: Борьба буржуазной социалистической революции. – Вып. 1 : Противоречия революции. – 128 с.
  32. Михайличенко Д.Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р. : автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / Д.Ю.Михайличенко; Харк.нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 20 с.
  33. Михайлюк О.В. «Українська революція» чи «Російська революція на Україні»? / О.В.Михайлюк // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2000. № 5 (13). – С. 70-76.
  34. Михайлюк О.В. Про стан сучасної української історіографії революції та громадянської війни / О.В.Михайлюк // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2000. – № 3 (11). – С. 38-45.
  35. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І.Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
  36. Павлишин О. Історіографія української революції 1917-1921 рр. / О.Павлишин // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: зб. проблем / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С. 168-183.
  37. Попович М. Нарис історії культури України / М.Попович. – 2-е вид., випр. – К.: «АртЕю», 2001. – 728 с.
  38. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.Реєнт; НАН України, Інститут історії України – К., 2003. – 340 с.
  39. Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня. Нарис з історії української революції. Х., 1930;
  40. Рудный Из крестьянских настроений / Наша борьба. Орган губернского комитета и Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). - 1917. - 17 января.
  41. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П.Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
  42. Скрипник М.О. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 89-107; № 2. – С. 72-89; № 3. – С. 76-106.
  43. Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії української революції (1917-1920 рр.) / В.Солдатенко // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: в 2 т. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 1. – С. 237-305.
  44. Солдатенко В. Новітні тенденції і актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917-1920 рр. в Україні / В.Солдатенко / Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття: збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – С. 5-24.
  45. Солдатенко В.Ф. Революційний чинник в українській історії / В.Ф.Солдатенко // Гілея. Науковий вісник. Зб. наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – Вип. 31. – К., 2010. – С. 469-293.
  46. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В.Ф.Солдатенко – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.
  47. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф.Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 416 с.
  48. Солдатенко В.Ф. Українська революція 1917-1920 гг. К. вьяснени контури параметров исторического феномена / В.Ф.Солдатенко // Гілея. Науковий вісник.

- Зб. наукових праць. Історичні науки. Філософські науки Політичні науки – Вип. 18. – К., 2009. – С.4-20.
49. Солдатенко В.Ф. Феномен української революції / В.Ф.Солдатенко // Російська історія - № 1 – 2009. - С. 34-46.
50. Химка І.-П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура спроба ментальної археології / І.-П.Химка // Україна модерна – 2001. – № 6. – Львів, 2001. – С.7-24.
51. ЦДАВО України Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10, 15, 21, 22, 30-30 об., 33 та ін.
52. Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні в період Центральної Ради і гетьмана / І.Чериковер // Революція на Україні: По мемуарам белых / Н.Н.Попов (ред.), С.А.Алексеев (сост.). – Репр. изд. – М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – С.239-276.
53. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917-1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М.Чоп; Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
54. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. © 1917-1920 гг. / Т.Шанин; пер. с англ. – М.: «Весь Мир», 1997. – 560 с.
55. Шопенгауэр А. Введение в философию; Новые паралипомены Об интересном: сборник. – Мн.: ООО «Попурри», 2000. – 416 с.
56. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш.Эйзенштадт – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
57. Яворський М. Проблема національно-демократичної революції на Україні // Червоний шлях. – 1927. – №2. – С.103-104.
58. Яневський Д.Б. Директорія УНР як міф // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С.115-123.